

שהנחילה המסורת האסלאמית מעלה כי הקשיים בלימוד תמורות בעולם האמונות והדעות אינם נעלמים גם אם המתבונן מצמצם את מבטו לבחינת אזור מוגדר ותחום כהר הנגב בשלהי התקופה הביזנטית.

בהיעדר מחקר מפורט המשווה את תוכן הכתובות עם המידע ההיסטורי, קשה לקבוע מסמרות בדבר ראשית המונותיאזם בחצי האי הערבי. בכל זאת ניתן להעלות השערה אחת: דת האסלאם לא צמחה באחת. קדמה לה השתרשות של מונחים ואמונות בקרב שבטי צפון חצי האי הערבי, סיני ובלאד אל-שאם. תלחול של מושגים מדת משה בקרב שבטי ערב הקלו על בן נאת המדבר של מכה להפיץ את בשורתו בקרב קהל היעד שלו, שבטי הנוודים שבשולי אימפריות הסהר הפורה¹ מתוך מחקריו של קיסטר, ובמיוחד ממאמריו על חודשי השנה האסלאמית, עולה כי הצלחתו של הנביא מוחמד לשכנע את מאזיניו במכה ומדינה לא סילקה באחת את תמונת העולם הישנה וזו שרדה עוד שנים ארוכות. אמנם המאמינים בתורת מוחמד ראו בג'אהליה, על ריבוי האלוהויות ועל היעדר נורמות מרסנות שאפיינו אותה, את היפוכו המוחלט של העידן שהחל לאחר בשורתו. אולם קיסטר מראה באופן משכנע כי הג'אהליה נמשכה עמוק לתוך המאות הראשונות לשלטונה של הישות הפוליטית והתרבותית הקרויה אסלאם.

לימוד תקופות מעבר, שקיעה וצמיחה אינו נושא קל, כאמור. גדרשת לו הכרה של תרבויות ולשונוות ונחוצה בקיאות מעמיקה בתחומים רבים, שכל אחד מהם בנפרד עשוי לפרנס חוקרים מתמחים. זאת ועוד, צמיחה של דת חדשה ושל סדר פוליטי חדש הם נושאים השרויים לרוב בתוך ענן כבד. העובדות אינן תמיד נהירות, אף לא לבני הדורות אשר פעלו בסמוך לאירועים. ערפל מכסה פרטים, אירועים ועמדות. כיצד לסלק, כיצד לחשוף את אשר התרחש היא שאלה מחקרית אשר אינה נופלת בחשיבותה משחזור העבר. האם יכול הקובץ המונח לפנינו לסייע בפענוח קושייה זו? בטרם אפנה להשיב על כך אני מבקש לתאר בקיצור את ההיסטוריה של חקר הערבים והאסלאם, אותו תחום רחב של היסטוריה פוליטית ותרבותית אשר בשני העשורים האחרונים הוקע לא אחת אל עמוד הקלון כאוריגניאליזם. חקר פעילותו של הנביא מוחמד והמעבר מן הג'אהליה לאסלאם הנו מדע חדש יחסית. גילו כמאה וחמישים שנים בלבד. השיטות המדעיות אשר משמשות את החוקרים נלקחו מן המחקר הפילולוגי, עיסוק בן מאות שנים, והותאמו על פיו ללימוד תולדות הערבים והאסלאם. הרי כבר בני הרנסנס באיטליה עסקו בהתקנתם של טקסטים יווניים קלאסיים. מאיר יעקב קיסטר משתייך אפוא לאחד הדורות הראשונים של חוקרי ההיסטוריה של שבטי הערבים בתקופת המעבר. במהלכה הם הפכו מגורם שולי, שנדד באזורי הספר של

מאיר יעקב קיסטר, מוקרים בהתהוות האסלאם, ערך מיכאל לקר, תרגם אהרון אמיר; הוצאת מאגנס, ירושלים, 1998, 288 עמודים כולל אינדקס ורשימה ביבליוגרפית.

עידן בין השמשות אמור להיות מוקד התעניינות לאנשים שעיסוקם הוא רב-תחומי, ועל כן יש חשיבות להופעתו של קובץ מחקרים זה בשפה העברית. המחקרים הם פרי עמלו של מומחה בעל שיעור קומה עולמי החוקר זה שנים רבות את המעבר מהג'אהליה לאסלאם. כגבול התחתון לתקופת ההתעניינות שלו בחר קיסטר את שנת הפיל. אמנם המסורת האסלאמית גורסת כי זהו מועד לידתו של הנביא מוחמד, אולם מתוך מאמר שהקדיש קיסטר לכתובת מונומנטלית מדרום ערב ניתן להקיש כי אירוע דרמטי זה התרחש בשנת 542 לסה"נ (Kister 1965: 425-436). את הגבול העליון של תחום מחקרו הציב בסמוך לאחר נפילת שושלת בית אומיה (בשנת 750).

רבים ממחקריו של מאיר יעקב קיסטר עוסקים בתקופת המעבר מחברה ערבית עובדת אלילים למסגרת פוליטית רחבת ידיים שראשיה הגיפו בעוז את האמונה באל אחד ובשליחו הנביא מוחמד. מחקר תהליכי התמורה בעידן שבין הג'אהליה לחליפות האסלאמית אינו פשוט. זו הייתה תקופה של מציאות מורכבת שבמהלכה התחוללו שינויים מהירים ועמוקים בסדרי החברה, במוסדותיה ובמערך אמונותיה. אמנם באזורים שונים של חצי האי הערבי ושל הסהר הפורה נחשפו ממצאים ארכיאולוגיים המיוחסים לערביי הג'אהליה וכן נשתמרו בכתובות ובחיבורים היסטוריים ידיעות אשר נכתבו במגוון של לשונות. אולם לצורכי שחזור מהימן של רעיונות ותהליכים חברתיים מידע זה מוסיף רק מעט בהשוואה לתרומתו בכוח לקביעת הכרונולוגיה של האירועים. על גנת להבהיר זאת אמקד את מבטי לרגע בסביבה המצויה כמטחוני קשת מקמפוס אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. במרחב זה נתגלו ממצאים בעלי קווי מתאר כשל מבני תפילה, ביניהם כאלה הכוללים שתי גומחות תפילה, אחת בדרום ואחת במזרח. סקר הר הנגב חשף כתובות סלע המרמזות על קיומה של אמונה מונותיאיסטית בקרב שבטים ערביים בשלהי המאה השביעית ובראשית המאה השמינית (נבו 1982: 214-218; שרון 1981: 1-12; Sharon 1990: 9-35). סוזמנו איש עזה, היסטוריון בן התקופה הביזנטית, מתאר את הערבים (הסאראקאנים) כמקפידים על מה שנראה לו כשרידים של חוקת משה (רובין 1988: 25-49). השוואת ממצאים אלה עם סיפורי העבר

האימפריה הפרסית-ססאנית ושל האימפריה הנוצרית-רומית (ביוניטית), לכוח הראשי שכונן והנהיג את החליפות האסלאמית – המסגרת הפוליטית שירשה את האימפריות לאחר כיבוש הסהר הפורה על ידי הערבים.

בדברי הקדמה לקובץ מציב ש' שקד את קיסטר במרכזה של שלשלת מרענים אשר התייחסו אל המסורת האסלאמית במידה לא מבוטלת של ביקורתיות וספקנות בריאה. השמות המובילים בשלשלת מחקר זו ("אסנאד") הם ולהאיון, אשר בוגרי בתי הספר התיכוניים בישראל אמורים להכיר, לפחות בעקיפין, את תפקידו בחקר הטקסט המקראי, גולדציהר ושאכט. שנים ארוכות בטרם הייתה הדה-קונסטרוקציה לאופנה ספרותית הם נקטו בשיטה של פירוק המקורות ועיון בשורשי המגמות של כל מסורת וכל תמונת עבר. טענתם העיקרית היא כי טקסטים, גם אם הם מקודשים, משקפים הלכי רוח, אינטרסים ומאבקים. עיון במגמות הפוליטיות והדתיות מאפשר לחוקר, שלשיטתם הנו אובייקטיבי ונטול משוא פנים, לזהות את מקורות עיצוב המסורות הסותרות ואף המנוגדות. זהו אפוא שיטה של שחזור המבנה ההיסטורי באמצעות פירוק ללבנים שמהן הורכב. גישה זו מנוגדת תכלית הניגוד למסורת האסלאמית הרואה בעשור השנים של ית'ריב (מדינה 622-632) חיץ בין הג'אהליה לאסלאם. השיטה של שחזור העבר חלחלה גם לספרות המחקר אשר לא אחת נמצא בה הבחנה חדה בין עידן הג'אהליה לבין התקופה האסלאמית.

קובץ שערך מיכאל לקר ותרגם מן האנגלית קובצו י"ג מחקרים, אשר כתיבתם התפרסה על פני כשלושה עשורים. מחקרים אלה עוסקים בשבטי ערב משלהי המאה השישית ועד למחצית השנייה של המאה השביעית (מכה ותמים; אלי-ח'ירה; אשת הצורף היהודי מפדכ); בהיסטוריה של הנביא מוחמד (השוק של הנביא; בנו קריזה; הביזוגרפיה של מוחמד); בסוגיות פוליטיות ומנהליות (קניין קרקעי; סמכות השלטון); ובהגות דתית ובמנהגים בתקופה האומיית (עלייה לרגל; ציטוט מסורות מפי יהודים; המילה). מיון זה של החיבורים שבקובץ נעשה על ידי (י. פ.); בשום מקום בקובץ לא הוסבר הקריטריון אשר הודרך את מקבציו בבואם לתחליט איזה מחמישים המאמרים שפרסם קיסטר מאז שנות השישים יתורגמו ויכוננו. זו גם ההודמנות להעיר על ליקוי קטן והוא היעדר הפניה לכתב העת או למאסף שבו נתפרסמו המאמרים לראשונה. ראויים קיסטר וקוראיו כי במהדורה הבאה של הקובץ יתוקן הדבר. כן ניתן לשקול צירוף של רשימת כלל מחקריו.

בעיני קיסטר התקופה שבה צמיחת הציביליזציה האסלאמית הייתה עידן שישן וחדש שימשו בו בערבוביה ולא תמיד קל להבחין ביניהם; החדש צמח מתוך הישן. הוא מציג תמונה מורכבת של התפתחות תוך חילוקי דעות. הדייקנות הרבה שבה הוא מציג את הכוחות המתמודדים אכן נושאת בחובה כוח שכנוע רב. תרומתו העיקרית של קיסטר היא בשרטוט הקווים לדמותה של החברה האסלאמית בתקופת ההתגבשות של הקונן

ההגותי והפולחני שלה, כלומר במאות השיגית והתשיעית. תוך בקיאות מפליגה הוא מציג את המסורות המנוגדות, את המנהגים המתנגשים ואת פרק הזמן שבמהלכו לבשו סדרים ישנים שמלה חדשה. הוא ממשיך, כאמור, את שיטתם של מכונני האסכולה של חקר ההיסטוריה הערבית, הקוראן והחדית'. בתחום זה הפליא קיסטר לעשות לא רק בחיבוריו המדעיים, אלא גם כמורה וחוקר. המפגשים הדו-שנתיים על הנושא "מן הג'אהליה לאסלאם" שקיסטר החל בעריכתם והשנתון האיכותי *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* שבמערכתו פעל, הם עדות למרץ ולמעוף אשר הקנו לו תהילה. פרס ישראל שהוענק לו ביטא את ההכרה הציבורית שזכה לה.

בשיטת הדיון מאמץ למעשה קיסטר שיח ביקורתי. אמנם נקודת המוצא שלו היא שיטת ביקורת החדית' שישודותיה הונחו על ידי גולדציהר, אולם בניגוד לאחרון, קיסטר אינו מבקש להשתמש בשיטה מדעית זו כדי להציג תמונה מקיפה של קבוצות או התארגנויות. הוא מתמקד בתוכן פעולתן או בפרק מצומצם בהיסטוריה שלהן. את דעתו הביקורתית הוא אינו מביע בחריפות. לטעמו, די בהבאת דעות החוקרים שקדמו לו, בהצגת טיעוניהם ומקורותיהם ובהפרכתם, ולאחר מכן – בהעמדת המבנה החדש. תוך כדי כך הוא משרטט את המקורות שהוליכו אותו למסקנתו החדשה. מתוך דבקות בעקרונות מתודולוגיים בחר קיסטר להימנע מכל דיון בסגנון המוכר במחקר ההשוואתי של מדע הדתות. נקודת מבטו הממוקדת בנחישות היא זו של היסטוריון אשר מתכוון בסוג אחד בלבד של תעודות. הוא היסטוריון של הלשון הערבית. כל יצירה בניימית נתפסת בעיניו כמקור בכוח לזרעית אור חדש על מגוון של פרשיות מן העבר הרחוק. נדמה לי כי לא ניתן להתחמק כאן מדיון תיאורטי משהו: מה הן אמות המידה שעל פיהן אמור הבוחן את מקורותיו של קיסטר לקבוע את תקפותה של מסורת מסוימת או לבטלה? האם קיים מבחן אובייקטיבי לקבוע מה מדויק ומה שגוי, או שמא המיון מבוסס על השקפת עולם? זו, מכל מקום, אינה מוצגת בשום מקום בחדות ובהירות.

כאמור, הנחת היסוד של קיסטר – המבוססת על שיטתם של ולהאיון וגולדציהר, אם כי הדבר אינו נאמר בשום מקום באופן מפורש – היא כי על סמך שקלא וטריא ניתן לחשוף את המסורת האמיתית, לגלות את אשר אירע במדויק, לשחזר את העבר כפי שהיה. השקפתו היא כי במרכז כל טיעון עומדת מסורת היסטורית אשר ניתן לשער כי מטרפה לפי תומה, או חדית' שאפשר להניח כי לא בא לשרת צרכים סיעתיים מובהקים. כלומר, דיווחי אקראי, מעשיות שסופרו אגב אורחא, הם המשקפים יותר מכל את אשר התרחש באמת. כך למד הקורא על הוויכוחים הביניים-מוסלמיים על קדושת ירושלים בתקופה האומיית; על המתח שהתפתח בין המבקשים לבוא אל המנוחה והנחלה לבין חסידי האידיאל הסגפני של הפצת האסלאם. בענפים אחרים של הכתיבה ההיסטורית הותקפה גישה פוזיטיביסטית זו, התקפה שגרמה לה לסגת מן העמדות שבהן החזיקה עד מלחמת העולם השנייה. בחקר האסלאם לא עלה בידו חוקרים רוויזיוניסטים לקעקע

את בכורתה. אסכולת ההגריזם לא השכילה להשתרש וליצור גרטיב אלטרנטיבי.² אך האם כישלון זה פירושו אישוש מוחלט של הגישה הפוזיטיביסטית? התשובה לכך אינה חד משמעית ואיננה פשוטה, אולם לא ניתן להתעלם מן השאלה.

הנאמר לעיל אודות השיטה הקיסטריינית הוא מסקנתי שלי, שכן לכל אורך המאמרים נמנע המתבר מדיון בשיטת המחקר הנקוטה בידו. זו מתבררת רק בין השיטין של מאמריו ולא בהצהרות ברורות ותותכות. אם אנסה לאפיין בקצרה את עבודתו המדעית של קיסטר אגדידה כשיטה פוזיטיביסטית פילולוגית. לפי שיטה זו ניתן לשחזר אידוע עבר או להבהיר מסורת אשר הדיווחים אודותיה סותרים וזאת על סמך העקרונות אשר הוצגו בפיסקה הקודמת. לשיטתו אין קיסטר מבחין בסוגות או מיון אחר של הכתבים הערביים. תוך עיון קפדני הוא סורק את כל המקורות הערביים העשויים להכיל מידע אודות תקופתו של הנביא מוחמד ועידן החליפות האסלאמית המוקדמת: בתי שיר, חיבורים היסטוריים, ספרות גנאלוגית, חדית'ים, פרשנות קוראן ואחרים. כולם משמשים אותו להשיב על השאלה אשר לבחינתה הוקדש המאמר. לעתים רחוקות הוא עושה זאת תוך התמודדות ישירה עם החוקרים שעל דעתם הוא חולק. לרוב הוא מרמוז על אי-הסכמתו עם פרשנות אחרת בהערה מינורית.

השיטתיות המאפיינת את עבודתו של קיסטר, קפדנותו וחריצותו, כמו גם נדיבותו ותמיכתו אינם מקלים על מי שמבקש להשמיע הערות. חוששני כי יש כאלה שאף יראו בהם דברי אפיקורסיות של ממש. במהלך דיון מפותל זה נמנע קיסטר מלהציג את הגזות היסוד המחקריות שלו ואת הסיבות אשר הניעו אותו לדבוק בהן. הנחתו היא כי הקורא ישיכל לאמץ את מסקנותיו על סמך ההוכחות אשר הביא במאמריו. אולם לקורא אשר עורך את היכרותו הראשונית עם מחלוקות פרשניות באמצעות ספרו של קיסטר, אין שיטה זו מובנת מאליה. אף הרצאת הדברים אינה מקלה על הקורא להסיק כי עליו לאמץ השקפה אחת ולדחות פרשנות אחרת. יש להצטער על שהעורך, מיכאל לקר, אשר פרסומיו הרבים מעידים על בקיאותו, לא טרח על חיבור מבוא מתודולוגי שיציג את המתודה הקיסטריינית לעיני הקורא, וכך יקל עליו את חיפושי הדרך במבון ההיסטוריוגרפי. רשאים אנו לשער כי קהל היעד אשר למענו עמל המתרגם אהרון אמיר אינו נמנה עם הערביסטים או ההיסטוריונים המקצועיים. בשנים האחרונות התחדדה תודעתם של האחרונים בדבר הצורך להתמודד עם סוגיות הכרוכות בשיח העבר. אמנם יש ולעתים ז'רגון פוסט-מודרניסטי מסתיר מעיני הקורא את חריפות הדיון. אולם עורך של קובץ מאמרים אינו יכול להתנער מן הציפייה שיהביר את שיקוליו ובכלל זה מדוע שחזור עבר מסוימת על ידי חוקר אחד עדיף על שחזורו בדרך שנקט חוקר אחר.

2 דוגמא לכך יכל לשמש הדיון אודות תפקידה של מכה בג'אהליה (Crone 1987: 168-170).
3 (Rubin 1990: 421).

על מנת להבהיר את טיעוני אשתמש בדוגמא שלארי קונרד (Conrad), חוקר חשוב לחקר ההיסטוריה של האסלאם, השתמש בה בדונו באפשרויות הטמונות בממצא הארכיאולוגי לשם שחזור התרבות האסלאמית הקדומה. כיבושי הערבים הורמו לחצי האי הערבי הון עתק כמו גם כוח עבודה וול, אלה אפשרו לאלטיה האסלאמית לשנות תוך שנים ספורות את הסופוגרפיה של מכה ומדינה. תמורה קיצונית ומהירה כל כך אינה יכולה להתרחש בלי לעורר מתחים ואף התנגדות.³ במאמר הבוחן את העושר הרב שנצבר בידי השליט האומיי הראשון, מעאוויה, ואת השימוש שזה עשה בו כדי להרחיב את נכסי הגדל"ן שלו, מסתמך קיסטר על תולדות מכה של אבן פאכחי בבואו לפרט את מעשי הבניה של מעאוויה בתחומי העיר. לסענת קיסטר "לפי המסורת, מעאוויה היה הראשון אשר בנה במכה בתים תוך שימוש בלכנים שרופות ומלט גבס" (Kister 1972: 93-61). מסורת זו אמנם יכולה לשמש, בשם שקיסטר השתמש בה, להוכחת התרחבות עירונית בנווה המדבר של מכה, תוצאה של הזרמת כספים ניכרת שמעאוויה כיוון מארצות הסהר הפורה אל המוקד האסלאמי. אולם האם לא ניתן לראות במסורת זו ביקורת עקיפה על מנהגי האומיים ואולי אף להעלות אפשרות שהמתבר יתם להם מעשים שלא עשו, ועקב כך לדחות את המסורת כהמצאה אנטי-אומיית? (Conrad 1991: 263-282). מה הם כללי הקבלה והרחייה של מסורת היסטורית, מה מניע את הקורא להכריע כי היא מהימנה או שאינה אלא המצאה שאין לה רגליים? על שאלה זו אין בקובץ שלפנינו תשובה חותכת וישירה.

נדמה לי כי מאמרים על קשרי יהודים ומוסלמים ועל התפתחות המסורת של קדושת ירושלים יזכו לציבור קוראים ובוודאי שישמשו בהוראה ובדיונים בכיתה. לצורך זה מן הראוי, אם תודפסנה מהדורות עתידיות של אסופת מאמרים זו, כי יצורף מבוא מתודולוגי מפורט אשר יעסוק בשיטות המחקר השונות, מאפייניה של השיטה הפילולוגית-פוזיטיביסטית ודרכי עבודתו של קיסטר. להערכת, מנקודת המבט של מורה אשר למד בעבר ומלמד בהווה את עבודותיו של קיסטר, בהיעדר הקדמה כזאת יתקשו התלמידים אשר למענם נבחר הקובץ להפיק ממנו את מלוא התועלת. הערה נוספת נוגעת להפניות המחקריות. בהנחה שהאפרטוס המדעי אשר כל מאמר נשען עליו הנו מרכיב מרכזי בעבודתו של קיסטר, פלא בעיני כי המערכת לא נקטה יוזמה לקרבו אל הקורא העברי. הרי לפחות את הציטוטים ומראי המקום ניתן היה לעדכן. אחדים מכתבי היד שקיסטר מבסס עליהם את טיעוניו פורסמו בשנים האחרונות. ההפניה אל מהדורות המצוינות על מדפי ספריות האוניברסיטאות הייתה מסייעת לסטודנטים לעקוב אחר מקורותיו של קיסטר. ולבסוף, שיטת התעתיק

3 נקודה זו מוצגת בהחיות רבה במאמרו על כיבוש מדינה בידי יו"ר בן מעאוויה (בשנת 683/63) (Kister 1977: 47-49).

לעברית שננקטה אינה ברורה ומן הראוי לגמקה. הערות אלה לא נועדו להפחית ממאמצי העורך או מתרומתו של הקובץ. בטוחני כי בשנים הבאות יידרשו התלמידים לעיין בו במגוון של קורסים. בהנחה כי פרסום אסופת מאמרים ותרגומה היא הודמנות נאותה לחליץ את השיח המחקרי מן הגומחה הצרה של קהילת קוראי כתבי העת המקצועיים ולפתוח אותו לציבור רחב יותר של מתעניינים, יש מקום ליתר מעורבות של העורכים ביצירת תנאי נגישות ידידותיים למשתמש.

יהושע פרנקל

כיבליוגרפיה

- נבו, יהודה, 1982. "כתובות ערביות מן הנגב: כתובת אלורד בן סאלם משנת 112 להג'רה (730-731 למניין)", טבע וארץ כ"ד: 214-218.
- רובין, זאב, 1988. "על מאויה מלכת הסאראקאנים", קתדרה 47: 25-49.
- שרון, משה, 1981. "כתובות סלע קדומות", נספח לישיעתו לנדר, מפת הר נפחה 196, ירושלים, 1-12.
- Conrad, L. I., 1991. "Historical Evidence and the Archeology of Early Islam", in: S. Seikaly, R. Baalbaki and F. Dodd (eds.), *Quest for Understanding: Arabic and Islamic Studies in Memory of M. H. Kerr*, Beirut, 263-282.
- Crone, Patricia, 1987. *Meccan Trade and the Rise of Islam*, Princeton.
- Kister, M. J., 1965. "The campaign of Huluban", *Le Museon* 78: 425-436.
- Kister, M. J., 1972. "Some Reports Concerning Mecca from Jahiliyya to Islam", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 15: 61-93.
- Kister, M. J., 1977. "The Battle of the Harra: Some Socio-Economic Aspects", in: M. Rosen-Ayalon (ed.), *Studies in Memory of Gaston Wiet*, Jerusalem, 33-51.
- Rubin, U., 1990. "Meccan Trade and Quranic Exegesis (Quran 2: 198)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 53: 421-428.
- Sharon, Moshe, 1990. "Arabic Inscriptions from the Negev", in: *Ancient Rock Inscription: Supplement to Map of Har Nafha* 196, Jerusalem, 9-35.
- Sharon, Moshe, 1992. "The Praises of Jerusalem as a Source for the Early History of Islam", *Bibliotheca Orientalis* 49: 56-67.

נקודה למחשבה

כתבי עת גוהגים לפרסם מאמרים גמורים, מלוטשים, פרי מחקר ארוך. בג'מאעה החלטנו להציע אופציה נוספת. לרבים מאתנו יש רעיונות ראשוניים, אולי רעיונות בוסר, שעדיין אין אנו יודעים לאן נוביל אותם (או הם יובילו אותנו). אולי יהפכו רעיונות אלה בסופו של התהליך לספר או למאמר, ואולי ייזנחו במגרה. המדור "נקודה למחשבה" נועד לתת בימה לרעיונות כאלה ולהביאם לפני הקוראים; המערכת מקווה לעורר באמצעותם רב-שיח שיתקיים מעל דפי כתב העת, או ישירות עם המחבר. אנו מזמינים אתכם להציע רעיונות, גם אם אינם מבוססים די הצורך, גם אם הם קוראים תיגר על התפיסות המקובלות, גם אם הם נשמעים מזוירים, ובלבו שינוסחו בקצרה ובבהירות.